

В. М. Кабузан (Москва), В. І. Наулко (Київ)

Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення

На основі аналізу значної кількості етнотомографічних джерел висвітлюються зміни в чисельності та розміщенні єврейського населення у XIX—XX ст. на Україні, в Союзі РСР і світі.

Давньоєврейський етнос сформувався протягом 2-го тисячоліття до нашої ери на території Палестини. Розселення євреїв за її межами почалося у VII—VI ст. до н. е., коли частина їх була витіснена зі своєї батьківщини ассирійськими і вавілонськими завойовниками. Наприкінці I тисячоліття до н. е. мало місце переселення євреїв з Палестини у середземноморські країни. Найбільших масштабів це переселення набуло у I—II ст. н. е. після придушення римлянами іудейських повстань. З розгромом Другого Іудейського царства там залишилися невеликі групи єврейського населення, які сприйняли спочатку арамейську, а згодом — арабську мову.

Збереженню євреями в діаспорі стійкої етнічної самосвідомості сприяла розвинута конфесійна свідомість, тісно пов'язана з уявою про національність. Більшість представників цього етносу після переселення з Палестини розселилася у різних регіонах Європи: на Піренейському півострові — з XI ст. аж до виселення їх звідти наприкінці XV ст.; у Німеччині — з XI ст.; на території Речі Посполитої, куди входили Литва, Польща, Білорусія і Правобережна Україна — в основному з XIV—XVII ст. Буржуазні революції XVII—XVIII ст. у Західній Європі сприяли усуненню існуючих заборон на право мешкання євреїв у ряді країн, хоча їх рівноправність багато в чому залишалася обмеженою. В Росії проживання євреїв заборонялося і в більш пізні часи. Російське законодавство навіть не дозволяло їм приїжджати для торгу на ярмарки¹.

Облік чисельності євреїв у Європі був організований лише у XVIII ст., коли почали здійснюватися суцільні переписи. При цьому християнське і єврейське населення визначалося окремо. На території Речі Посполитої перший спеціальний подушний перепис євреїв було здійснено у 1764 р. Він зареєстрував близько 600 тис. представників цієї національності, з яких переважна більшість розміщувалася на території, яка входить тепер до складу СРСР (зокрема, 213 тис. було зареєстровано у Білорусії та на Правобережній Україні, 85,5 тис. — у Литві). 170 тис. євреїв проживало тоді на польських етнічних землях (Царство Польське)². У 1754 р. в ході проведення першої подушної ревізії в Австрії окремо були опубліковані дані про єврейське населення, яке проживало переважно у Богемії (25 тис. чол.), Моравії (20 тис.) і Сілезії (0,6 тис.)³. Тоді ж воно було зареєстровано і в

¹ Полное собрание законов — I (далі — ПСЗ — I). — Т. X. — № 7869 от 18 авг. 1739 г. — С. 824—825; Т. XI. — № 8169 от 11 июня 1740 г. — С. 185—186; № 8673 от 2 дек. 1742 г. — С. 723—724; № 8840 от 16 дек. 1743 г. — С. 924; № 8867 от 25 янв. 1744 г. — С. 21.

² Mahler R. Zydsi w dawnej Polsce w swietle liczb. Przeszłość demograficzna Polski. I. — Warszawa, 1967. — S. 159.

³ Grossman H. Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der Amtlichen // Statistische Monatsschrift (SMS). NF, Jg. 21. Brunn. 1916. — S. 356—359.

Пруссії. На території Угорського королівства, у князівстві Трансільванія, у Хорватії та Славонії облік населення, який визначив і кількість євреїв, був організований тільки у 1785 р. (в Угорщині зареєстровано 75,1 тис., а в Трансільванії — 2,1 тис. євреїв)⁴. З кінця XVIII ст. проводився збір даних про євреїв і в інших європейських країнах — Голландії, Франції, німецьких князівствах тощо. До початку XIX ст. облік єврейського населення проводився у більшості європейських країн.

У Росії облік цього населення почали здійснювати з 80-х років XVIII ст. Однак якість такого обліку тривалий час залишалася незадовільною. Так, на території Речі Посполитої, включеної до складу Росії внаслідок поділів Польщі, ще у 1764 р. було зафіксовано 482 тис. євреїв, у 1795 р. — 576,2 тис., а в 1815 р. — 1194,2 тис. Польське обчислення лише у 1764 р. відносно повно врахувало єврейське населення. Цього не скажеш про результати V ревізії 1795 р., оскільки за 20 років до 1815 р. чисельність його у Росії при відсутності значної міграції ззовні ніяк не могла подвоїтися. Грунтовний аналіз ревізії 1795 р., проведений А. Л. Перковським, з урахуванням даних конфесійного обліку, показав, що кількість євреїв на 1795 р. слід збільшити принаймні на чверть.

Після 1815 р. до 70-х років XIX ст. динаміка єврейського населення в Росії визначалася процесами природного відтворення. Однак відносно повні дані містять тільки уточнюючі матеріали ревізького обліку, одержані напередодні або під час проведення наступних за порядковим номером ревізій. Так, у початково встановлені терміни проведення VII ревізії (1815—1825 рр.) не було враховано 921 тис. осіб чоловічої статі, з яких на частку міщан та купців (а серед них переважали євреї) припадало 310 тис. чол. Відповідні корективи щодо цього були внесені під час проведення наступної, VIII ревізії⁵.

Єврейська міська біднота була не в змозі сплачувати подушну подать і всіма засобами намагалася ухилитися від перепису⁶. Однак протягом 20 років, до проведення VIII ревізії, було виявлено тільки 500 не охоплених обліком душ чоловічої статі, передусім у Подільській, Волинській та Віленській губерніях. На думку багатьох дослідників, зокрема ізраїльського демографа Р. Малера, таке становище було викликане передусім тим, що євреї приховували справжню свою чисельність, намагаючись позбавитися сплати податків. У свою чергу це давало змогу верхівці кагалу привласнювати певну частину останніх⁷.

Починаючи з VIII ревізії, чисельність не охоплених переписом євреїв скорочується. Однак й більш пізні ревізії (VIII — 1834 р., IX — 1850 р. і X — 1858 р.) вимагають уточнень. Зокрема, одиноденний перепис, проведений у зв'язку з введенням військової повинності, виявив не зареєстрованих ревізьким обліком і «ніде не прописаних» 50 тис. євреїв по Ковенській і 87 тис. чол. — по Гродненській губерніях⁸.

Не зовсім точним до 1857 р. залишався облік євреїв Австро-Угорської монархії, особливо у Галичині, де їх було чимало. Ревізією 1840 р. було зареєстровано в цій провінції 335 тис. євреїв, переписом 1851 р. — 313 тис., а переписом 1857 р. — 449 тис. чол.⁹ Лише з кінця 50-х років XIX ст. статистичні дані щодо євреїв стають вірогідними.

⁴ Goehlert V. Die Entwicklung in der Lander der ungarische Krone seit 100 Jahren // SMS, Jg. 12.—Wien, 1886.—S. 334.

⁵ Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII—первой половине XIX в.—М., 1963.—С. 145.

⁶ ПСЗ.—I.—Т. XXIV, №26805.—С. 221—222; Т. XXXVI, № 27700.—С. 83—84; № 27853 «в».—С. 243; тощо.

⁷ Mahler R. Op. cit.—S. 131—133.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 755, арк. 385—386.

⁹ Buzek J. Rozsiedlenie ludności Galicji // Wiadomości Statystyczne o stonkakh krajowych. T. XXI. Zeszyt 2.—Lwów, 1909.—S. 197—207.

Публікація статистичних джерел щодо населення, зокрема єврейського, почалася в країнах Європи лише з ХІХ ст.

У Росії дані про євреїв за наслідками ІV—Х ревізій знайшли відображення в облікових відомостях і податкових («окладних») книгах¹⁰. Однак надруковані були (в «Журнале Министерства внутренних дел») ¹¹ лише результати по губерніях з VІІІ ревізії. Останні відомості наводяться за 1859 р.¹² За станом на 1847 р. публікувалися також дані по повітах і громадах.

У пореформений період дані про чисельність євреїв містяться у матеріалах поточного обліку, локальних переписах та всеросійському переписі 1897 р. Вони надруковані у спеціальних виданнях («Обзоры начальников губерний» тощо). Іншими словами, не введено до наукового обігу дані про євреїв у Росії з ІV—VІІ ревізій, тобто до середини 30-х років ХІХ ст. Природний рух єврейського населення в країні систематично реєструвався з 1836 р., а в західних областях — з початку ХІХ ст.

В Австро-Угорщині відомості про чисельність, розміщення та переселення євреїв почали публікуватися з 1841 р.¹³, хоч облік такого роду було організовано ще у 1754 р. За 1754—1840 рр. дані про євреїв є в ряді архівів (по Західній Україні — в ЦДІА у Львові). Надруковані (в основному по повітах) результати лише окремих ревізій (1808 р. і з 1830 р. по 1846 р.). По Німеччині, Голландії, Франції, Швейцарії та інших західноєвропейських державах повні дані про представників цієї національності надруковані з 1816 р. За ХХ ст. існує значний відповідний матеріал з переписів населення цих країн.

Проблема чисельності та територіального розміщення єврейського населення досліджувалася багатьма вченими. Насамперед слід назвати праці П. Кеппена, А. Рітхіа, Г. Шиммера, Б. Васютинського, В. Вінклера, А. Носсіа, К. Дітеріці, Т. Девіса, Г. Хасселя, О. Хаузнера, О. Хандліна, М. Вішніцера, С. Брука та ін.¹⁴

В цих дослідженнях простежується динаміка чисельності євреїв у Європі з початку, а в світі — з другої половини ХІХ ст. Дані про цю категорію населення в Азії, Африці та Латинській Америці на першу половину ХІХ ст. в них надто завищені, а по Росії — занижені, оскільки залучені первісні дані ревізького обліку.

У таблиці 1 показано динаміку чисельності та розміщення єврейського населення Росії та СРСР за 1764—1979 рр., його питому вагу в Європі і світі.

Як свідчить наведена таблиця, в межах сучасної території Союзу РСР більшість цього етносу проживала на Україні. Однак, якщо у

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 1—53.

¹¹ Див.: Журн. м-ва внутр. дел (далі (ЖМВД)).— 1837.— Ч. 21.— № 8.— Табл. 25.

¹² ЖМВД.— 1861.— Ч. 49, № 8.— С. 224.

¹³ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Jg. 1—13.— Wien, 1828—1841; Jg. 14—21, Wien, 1844—1853; Neue Folge, Bd. 1—5.— Wien, 1856—1871; Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie. Jg. 1—20.— Wien, 1863—1882; Österreichische Statistik. Bd.— Wien, 1882; etc.

¹⁴ Hassel G. Umriss der sämtlichen Europäischen und der vornehmsten aussereuropäischen Staaten. Heft 1—3.— Weimar, 1823—1824; Hubner O. Statistische Tafel aller Länder der Erde.— Leipzig, 1851—1880. Jg. 1—29; Hubner O. Geografisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde. Ausgabe, 1—73.— Wien; Berlin, 1880—1939; Schimmer G. A. Statistik des Judenthums in der Reichrath vertretenen Königreichen und Länder.— Wien, 1873; Wasjutynski B. Ludność w Krolewstwie Polskiem. B. r. i m.; Winkler W. Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten.— Wien, 1887; Dieterici C. F. Die Bevölkerung der Erde // Mitteilungen aus Justus perthes Geographischer Anstalt.— Gotha, 1859. Jg. 5; Davis T. Juden und Deutsche. Ein Sprach— und Interessengemeinschaft.— Wien; 1915; Hassel G. Statistischer Umriss der sämtlichen europäischen Staaten.— Braunschweig, 1805; Hausner O. Vergleichende Statistik von Europa. Bd. 1.— Lemberg, 1865; Handlin O. Judaism in the United States: The Shaping of American Religion.— Princeton, 1961; Wischnitzer M. Die Juden in der Welt.— Berlin, 1935.

середині ХІХ ст. там налічувалося близько двох третин усіх євреїв країни, то у 1989 р.— лише 35,3%.

На території сучасної України євреї з'явилися у дохристиянські часи. Про їх перебування в Криму з ІІ ст. н. е. свідчать надгробні написи. За часів Київської Русі, у Х—ХІІІ ст., існували громади слов'яномовних євреїв, так званих кенааним¹⁵. Вони мали окремі квартали в містах, зокрема, існував єврейський район у Києві. Невеликі поселення на Україні були створені у ХІV ст. вихідцями з Литви. Однак найбільш масове переселення євреїв відбувалося з Польщі з кінця ХV і в наступні століття. Більшість серед них становили так звані ашкеназі, тобто європейські євреї, які розмовляли на одному з діалектів германської групи індоєвропейської мовної сім'ї (ідиш). Основу єврейської соціальної організації становили територіальні громади (кегили), які зосереджувалися у міських поселеннях або їх частинах, і громадське самоуправління (кагал).

Таблиця 1. Чисельність і територіальне розміщення єврейського населення в ХІХ—ХХ ст. * (тис. чол.)

роки регіони	1764	1815	1850	1897	1917	1926	1937- -1939	1959	1979
СРСР **	430,0	1042,8	1574,7	4557,5	6087,0	4383,3	4808,3	2267,8	1811,0
% до їх числа у Європі	...***	46,1	46,3	53,0	53,9	51,2	46,8	65,8	57,5
% до їх числа у світі	...	38,4	40,6	42,5	42,5	...	28,3	17,8	13,1
у т.ч. на Україні (у межах Росії)	131,9	470,5	658,0	1923,6	2721,2	1738,7	1740,8	840,0	634,0
— (у межах Австро-Угорщини)	116,5	146,3	289,9	776,6	815,8	3763,4	785,8		
Російська імперія	484,5	1191,1	1848,6	5047,6	7253,2	5142,9	5801,5	-	-
% до їх числа у Європі	...	52,7	51,3	58,7	64,3	60,1	56,5	-	-
Європа	...	2259,9	3978,0	8599,1	11278,2	8562,2	10270,0	3446,8	3151,0
Всього у світі	...	2714,9	4543,2	10711,2	14340,0	...	10715,0	12756,0	13779,0

* Таблиці 1-4 складені за джерелами, зазначеними в історіографічній частині статті.

** у сучасних межах.

***... - дані відсутні.

На Правобережній Україні євреї, як і поляки, розселилися окремими етнорелігійними громадами¹⁶. В кінці ХVІІІ ст. їх чисельність там становила понад 110 тис. чол. (3,5% від усього населення). Спеціальним указом Катерини ІІ (1764 р.) значна кількість євреїв була переселена у Новоросію на правах іноземних колоністів. Особливо значного масштабу їх переселення туди набуло після приєднання білоруських губерній внаслідок поділів Польщі 1792 р. і 1795 р.¹⁷ У 1857 р. у Новоросії вони становили вже 3,8% від усього місцевого населення. Наприкінці ХVІІІ ст. там було засновано багато єврейських землеробських колоній. Однак у них дозволялося жити лише тим євреям, які прийняли християнство. До середини ХІХ ст. на півдні України налічувалося 20 таких селищ, у яких проживало близько 12 тис. чол. Згодом їх чисельність зросла. В кінці ХІХ ст. у Бессарабії налічувалося

¹⁵ Народы мира: Ист.-этнографич. справочник.— М., 1988.— С. 161.

¹⁶ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у ХVІІІ ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969, Вып. 4.— С. 208.

¹⁷ Дружинина Е. И. Южная Украина.— М., 1970.— С. 150—151.

18 єврейських землеробських селищ, у Херсонській та Катеринославській губерніях — відповідно 26 і 17¹⁸.

Характер розселення і правового стану євреїв у Східній Галичині дещо відрізнявся від інших регіонів України. Вони селилися там у містах й містечках, які належали великим феодалам, і були залежні лише від юрисдикції дідичів*. Ця обставина, на думку С. А. Макаручука, була для єврейського населення більш вигідною: тут його громади не судилися з гминами королівських міст, існувало менше різних обмежень, що стимулювало зростання чисельності цієї категорії жителів¹⁹.

Починаючи з Петра I, царизм постійно обмежував територію розселення євреїв у Російській імперії і, зокрема, на Україні. З 1721 р. до 1742 р. вийшла ціла низка законодавчих актів, згідно з якими їм заборонялося проживати на Лівобережжі. У 1796 р. було введено дискримінаційну «смугу осілости», за межами якої представникам цієї національності не дозволялося селитися. Вона охоплювала Правобережну Україну, Білорусію та Литву, Катеринославську, Херсонську, Таврійську і Бессарабську губернії, на Лівобережжі — Полтавську й Чернігівську, а також Білостоцьку область та Царство Польське, які увійшли до складу Росії пізніше.

Введення «смуги осілости» призвело до того, що більшість євреїв селилася головним чином у містечках і невеликих містах. До того ж навіть на території поза «смугою» їм дозволялося проживати не всюди. В різні періоди для них були закритими великі міста. Зокрема, у 1827—1861 рр. їм не можна було селитися у Києві. В наступні десятиріччя вони не мали права жити в центральних районах міста, за винятком купців першої та другої гільдій.

Все наступне законодавство Росії так чи інакше дедалі більше ставало жорстокішим щодо можливостей вільного розселення євреїв. Лише 20 березня (2 квітня) 1917 р., коли вийшов закон «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» та була ліквідована «смуга осілости», вони одержали право проживання на всій території Росії.

Зазначені територіальні обмеження, а також заборони у виборі професії та самоврядуванні, зокрема прав кагальної організації, а згодом (1844 р.) й офіційне скасування останньої, введення обов'язкової військової повинності, постійно зростаючі податки, величезна штучно створена скупченість єврейського населення, викликана, крім зазначених причин, ще й порівняно високим природним приростом і, нарешті, погроми в Росії та, зокрема, на Україні, призвели до дуже значної зарубіжної еміграції євреїв у кінці XIX — на початку XX ст.

Після Жовтневої революції у зв'язку з ліквідацією «смуги осілости» більшість євреїв переселяється на Лівобережжя та у найбільші міста України і Російської Федерації — передовсім у Москву та Ленінград. За даними перепису 1926 р., у містах України проживало вже 60% від усіх представників єврейської національності в республіці, тоді як у 1897 р. — лише 40%. Євреї становили більшість населення у таких містах, як Житомир, Вінниця, Умань, Проскурів, Новоград-Волинський, Кростень, Овруч, Бердичів (за даними перепису 1926 р.). На західноукраїнських землях це ж стосується таких міст, як Бучач, Чортків, Заліщики, Ковель, Дрогобич, Луцьк, Рівне, Станіслав, Тернопіль та ін. (польський перепис 1921 р.). Внаслідок міграційних процесів чисельність євреїв у республіці зменшилася за 1897—1926 рр. з 1644,5 до 1565,5 тис. чол., у той час як у цілому по СРСР зросла —

¹⁸ Россия: Полное географическое описание нашего отечества.— СПб., 1910.— Т. XIV.— С. 215.

* Дідичі — поміщики, які володіли великими маєтками і землею, одержаною у XVII—XIX ст. за царськими грамотами або гетьманськими універсалами.

¹⁹ Макаручук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.— Львов, 1983.— С. 41.

з 2430,4 тис. у 1897 р. до 2597,4 тис. чол. у 1926 р.²⁰ Крім того, поряд із створенням у 1928 р. Єврейської автономної області у Бірбіджані, куди виїхала й певна кількість українських євреїв, у 1924—1930 рр. на Україні було засновано 162 єврейських землеробських поселення, з яких утворили чотири єврейські національні райони: Калініндорф на Херсонщині (40 селищ), Новий Златопіль у Запорізькій окрузі (45 селищ), Сталіндорф — на Криворіжжі (11 селищ)²¹ і Фрейдорф — у Криму (40 селищ). До нашого часу, крім деяких кримських, єврейські сільські поселення не збереглися.

Таким чином, на Україні майже в усі часи була зосереджена значна кількість єврейського населення. Протягом ХХ ст. чисельність і питома вага євреїв в межах сучасної УРСР набагато зменшилася. У 1897—1900 рр. тут мешкало 2615,3 тис. євреїв, що становило 8,9% всього населення України — друге місце за чисельністю після українців. За переписом населення 1926 р., представників єврейської національності налічувалося 2491,9 тис. (6,5%). На 1959 р. їх чисельність в УРСР становила 840,3 тис. чол. (2%), а на друге місце вийшли росіяни — 7091,3 тис. чол. (6,9%)²². За даними перепису 1989 р., на Україні налічувалося 486,0 тис. євреїв, які становили лише 0,9% всього населення республіки. Отже, на вказану дату залишилося 18,6% від тієї чисельності євреїв, яка була у сучасних межах УРСР у 1897—1900 рр.

У Білорусії жителів цієї національності було набагато менше, ніж на Україні (1764 р.—19%; 1815 р.—26,8%; 1900 р.—22,2%; 1910—22,5%; 1939 р.—11,9% і 1979 р.—7,5%). У Прибалтиці в 1815 р. налічувалося майже 12% всіх євреїв — мешканців майбутнього СРСР, а у 1979 р.—тільки 2,7%. У Царстві Польському в 1764 р. проживало 35% всіх євреїв Російської імперії (в межах кінця ХІХ ст.), у 1910 р. на тій же території — 25,1%, в 1939 р.—30,7%. У решті регіонів нашої країни єврейське населення було відносно нечисленним.

За межами земель, які увійшли згодом до складу Союзу РСР, крім Царства Польського, значна частина євреїв проживала в Угорському королівстві, Богемії та Моравії, а також у Німеччині (1800 р.—252 тис., 1850 р.—461 тис., 1900 р.—586,8 тис., 1910 р.—620 тис., 1920 р.—572 тис. чол.), Туреччині (1800 р.—170 тис., 1910 р.—200 тис. чол.), Румунії (1800 р.—26 тис., 1850 р.—85 тис., 1900 р.—269 тис., 1910 р.—275 тис. чол.).

Загалом на сучасній території СРСР у 1815 р. проживало 46,1% всього єврейського населення Європи, 1857 р.—46,3%, 1897 р.—53%, 1910 р.—54%, 1939 р.—46,8% і 1979 р.—57,5%. У межах Російської імперії на початку ХХ ст. його частка була дещо більшою: у дореформеній період вона перевищувала половину всіх євреїв Європи, а в пореформеній — досягала 60%.

Питома вага жителів цієї національності на сучасній території СРСР від їх загального числа у світі також була високою: до 1917 р. вона становила 40%, у 1939 р.—28%, а далі — швидко зменшувалася. Нині у нашій країні налічується 13% усіх євреїв світу.

Після Жовтневої революції мали місце значні зміни у розміщенні єврейського населення на території нашої країни, про що йшлося вище. До початку 30-х років спостерігалася інтенсивна міграція єврейського населення з України, Білорусії та Прибалтики у міста Російської Федерації і меншою мірою — Казахстан, Середню Азію та Закавказзя. До 1917 р. на території нинішньої РРФСР проживало

²⁰ Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Перепис 17 грудня 1926 р.—Харків, 1931.—С. 43.

²¹ Більшість селищ там була створена у 1807—1824 рр.: Ізлучисте (Сталіндорф), Кам'янка, Інгулець та ін.

²² Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР.—К., 1965.—С. 69, 75.

тільки 2,4% всіх євреїв країни, в 1926 р.— вже 13,4%, у 1939 р.— 19,7%, в 1959 р.— 38,6%. Нині у Російській Федерації мешкає 38,7% євреїв СРСР (в УРСР — 35%, Білорусії — 7,5%. Середній Азії — 6,4%, Молдові — 4,4%, на Кавказі — 3,5%, в Прибалтиці — 2,6%, у Казахстані — 1,9%).

Щодо цього цікавою є динаміка єврейського населення у Москві. До 1870 р. його чисельність там була незначною, потім до 1891 р. стала швидко зростати (35 тис. чол.). Пізніше більшість цього населення була примусово виселена з міста. За переписом 1897 р., в Москві налічувалося лише 8,2 тис. євреїв.

Нове зростання їх кількості у місті спостерігалось після 1910 р. і особливо на початку 20-х років XIX ст. У 1920—1932 рр. передусім з України прибуло туди майже 200 тис. єврейських переселенців. У 1920 р. їх налічувалося 28 тис. чол. (2,7% населення міста), в 1939 р.— 250,2 тис. (6,1%), у 1959 р.— 239,2 тис. (4,7%) і в 1979 р.— 225 тис. чол. (2,9%). Незважаючи на зменшення їх кількості, тепер вони є другою за чисельністю етнічною групою Москви, яка становить третину всього єврейського населення Російської Федерації (для порівняння: у Києві проживає чверть євреїв УРСР) ²³.

Якщо проаналізувати динаміку чисельності єврейського етносу в СРСР в абсолютних показниках, можна помітити, що чисельність його швидко зростала до 1917 р. Так, з 1815 до 1917 р. все населення Росії зросло в 3,3 раза (з 53,7 до 179,7 млн. чол.), а єврейське — у 5,8 раза (з 1042,8 до 6087,0 тис. чол.). Внаслідок високого природного приросту, обумовленого в основному нижчими, ніж в цілому по країні показниками смертності, темпи середньорічного приросту євреїв у зазначений період були майже вдвічі вищі, ніж загалом по країні. Цьому не могла зашкодити навіть надзвичайно велика їх зарубіжна еміграція, яка почалася з 80-х років минулого століття.

На динаміку чисельності єврейського населення СРСР вплинули також етнічні процеси, які особливо посилювалися з 20-х років XX ст. Про масовий перехід євреїв на російську мову свідчать такі показники: в 1926 р. понад 70% євреїв називали рідною мову своєї національності (переважно — ідиш), а у 1979 р. цей показник був набагато меншим — тільки 14,2%. Певну роль у тенденції розвитку етнічних процесів відіграло зростання питомої ваги змішаних шлюбів. Однак роль процесів етнічної асиміляції серед єврейського населення не слід перебільшувати. По-перше, євреї завжди відзначалися високим рівнем етнічної самосвідомості і високим ступенем ендогамності у сфері сімейно-шлюбних стосунків (навіть у 20-х роках, коли склалися передумови для зростання кількості міжнаціональних шлюбів, питома вага останніх серед євреїв була відносно невеликою — до 5,5%) ²⁴. Найменший відсоток етнічно-змішаних сім'ї серед євреїв становили й пізніше: у 1959 р.— 10,3% ²⁵. По-друге, сама по собі мовна асиміляція далеко не завжди свідчить про зміну етнічної самосвідомості та етнічної належності.

З кінця XIX ст. до 20-х років XX ст. етнодемографічні процеси серед єврейського населення Росії та країн зарубіжної Європи були багато в чому подібними. Вони характеризувалися скороченням абсолютної чисельності євреїв внаслідок ряду чинників, серед яких найвагомішими були зниження їх природного приросту, та особливо еміграція.

Еміграція євреїв з Європи у країни Нового Світу, а потім в Азію (Палестину) розгорнулася у широких масштабах з 80-х років XIX ст. До цього мали місце лише їх переселення в межах окремих країн.

²³ Куповецкий М. С. Еврейское население Москвы (XV—XX вв.) // Этнические группы в городах Европейской части СССР.— М., 1987.— С. 60—66.

²⁴ Национальная политика ВКП(б) в цифрах.— М., 1930.— С. 41.

²⁵ Наулко В. І. Назв. праця.— С. 110.

В Росії, як зазначалося, вони брали активну участь у заселенні Новоросії, в Австро-Угорщині помітним було переселення євреїв з Галичини та Угорщини на Буковину і в Нижню Австрію, особливо Відень, та сусідню Румунію. У Німеччині відбувалося масове переселення євреїв у великі міста, головним чином Берлін. Якщо у 1870 р. там налічувалося 19,5% всього єврейського населення країни, то в 1900 р.— 47,8%, а в 1933 р.— 70,6%²⁶.

Населення Російської імперії також тривалий час не брало участі у заокеанській еміграції. Основні потоки переселенців спрямовувалися на заселювані околиці — Новоросію, Кавказ, Нижнє Поволжя, Південне Приуралля, Сибір, Казахстан, Далекий Схід. У 1820—1870 р. з Росії у країни Нового Світу емігрувало лише 7,6 тис. чол., з них майже половину становили поляки²⁷. Міграційний баланс був негативним (тобто більше приїжджало, ніж виїжджало) і становив 418,7 тис. чол.²⁸ Слід відзначити, що емігранти виїжджали з Росії передусім у сусідні країни. Саме тому в Царстві Польському з 20-х років ХІХ до початку ХХ ст. частка емігрантів-поляків знизилася з 84 до 76%, а євреїв — зроста з 9,3 до 14,6%²⁹.

У 20—60-ті роки ХІХ ст. єврейська еміграція до США відбувалася в основному з Німеччини. У той період з цієї країни до Сполучених Штатів прибуло 2567,7 тис. чол., з них — понад 50 тис. євреїв³⁰. Взагалі початковою датою єврейської еміграції у США вважається 1654 р. Тоді у колонію Новий Амстердам (тепер Нью-Йорк) прибула група голландських євреїв з 23 осіб. У 1790 р. в Сполучених Штатах проживало близько 2 тис. євреїв, 1800 р.— 5 тис., 1850 р.— 15,2 тис., у 1860 р.— вже 150 тис. чол.³¹

Таблиця 2. Питома вага єврейських емігрантів в США в загальній кількості переселенців з Росії у 70-ті роки ХІХ — на початку ХХ ст.

роки	всіх російських іммігрантів (тис. чол.)	у тому числі євреїв (тис. чол.)	частка євреїв серед російських емігрантів (%)
1871—1880	52,4	22,5	42,9
1881—1890	265,1	154,4	58,2
1891—1900	642,0	234,2	36,5
1901—1910	1597,3	704,2	44,1
1911—1920	926,6	330,7	35,7
Всього	3483,4	1446,0	41,5

Лише з 70-х років ХІХ ст. відбувається розширення єврейської еміграції з країн Європи до Америки, передусім до США. Особливу роль в цьому відіграли євреї — переселенці з Росії. З даних таблиці 2 видно, що у 1870—1920 рр. серед прибулих до Сполучених Штатів російських іммігрантів був понад 41% євреїв. У 70-ті роки ХІХ ст. з Росії виїжджало також чимало німців і поляків. Але навіть у той час, коли масштаби еміграції з Російської імперії були ще невеликими, дві третини євреїв-переселенців з Європи до Америки — становили

²⁶ Wirtschaft und Statistik. Jg. 15.— Berlin, 1935.— S. 147—149.

²⁷ International Migrations...— P. 261—272, 704—797.

²⁸ Оболенский (Осинский) В. В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР.— М., 1928.— С. 10, 20, 52.

²⁹ Buzek J. Pogląd na wzrost Ludności ziem polskich w wieku XIX.— Krakow, 1915.— S. 62.

³⁰ Берзина М. Я. Формирование этнического состава населения Канады: Этностатистическое исследование.— М., 1971.— С. 146.

³¹ Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups.— Cambridge (Mass.); London, 1980.— P. 571—579.

вихідці з Росії. До 1880 р. чисельність єврейського населення у США досягла 250 тис. чол.³²

Ситуація помітно змінилася з 80-х років XIX ст. Це пов'язано з погіршенням економічного стану більшості євреїв, зазначеними вище обмеженнями у їх розселенні, політикою національного гноблення, яку проводив царизм щодо них. У 1882 р. були видані «тимчасові правила» щодо мешкання євреїв у сільських місцевостях, згідно з якими їм не дозволялося жити в селах, заборонялося діставати у власність і навіть орендувати землю. У 1887 р. євреям, крім того, було заборонено мешкати у Ростові-на-Дону і у Таганрозькому повіті, у 1891 р.— у Москві та Московській губернії (навіть тимчасово). У 1886—1887 рр. вийшли постанови, якими обмежувалися права євреїв на вступ до гімназій і реальних училищ на всій території Російської імперії³³.

Таблиця 3. Єврейська імміграція в США (1871—1975 рр.)

роки	всіх єврейських іммігрантів (тис. чол.)	у тому числі з Росії (тис. чол.)	загалом %
1871—1880	30,0	22,5	75,0
1881—1890	200,0	154,4	77,2
1891—1900	300,0	234,2	78,1
1901—1910	976,3	704,2	72,1
1911—1920	491,2	330,7	67,3
1921—1924**	272,3	176,0	64,6
1925—1975**	570,0	176,0	30,9
Всього	2839,8	1798,0	63,3

* З території всієї колишньої Російської імперії, включаючи Прибалтику, Білорусію і частину Правобережної України.

** З вчасної території СРСР (крім тих, що виїхали до Ізраїлю—24 тис. чол.).

Як свідчать таблиці 2 і 3, за 80-ті роки у США з Росії прибуло понад 154 тис. євреїв, або 77% всіх єврейських переселенців в цю країну, а в 90-ті роки—234,2 тис. (78% загальної кількості євреїв, які виїхали до Сполучених Штатів).

Царизм не перешкоджав єврейській еміграції. У 1891—1892 рр. було прийнято рішення санкціонувати діяльність у Росії відділення колонізаційного товариства барона М. Гірша, яке сприяло переселенню євреїв до Аргентини³⁴.

Однак еміграція їх до цієї країни не набула поширення, натомість ще більше посилювався виїзд мешканців цієї національності до США. Загальні показники кількості всіх російських переселенців до Аргентини незначні, а частка реемігрантів досить велика. У 50—80-х роках XIX ст. в цю країну з Росії прибуло 5 тис. чол., з яких повернулося назад 76%, у 1890 р.—17,5 тис. (реемігрантів—40%). Навіть у 1910 р. у Аргентині було зареєстровано тільки 90 тис. євреїв³⁵, які прибули з усіх країн Європи, хоча за аналогією можна припустити, що більшість з них становили вихідці з Росії.

Єврейська еміграція до Палестини до 20-х років XX ст. була незначною. В 1870 р. їх чисельність становила там—25 тис. (у тому числі в Єрусалимі—13 тис.)³⁶, у 1922 р.—83,9 тис. чол.³⁷ Всього за 1882—1914 рр. туди приїхало 70 тис. переселенців єврейської націо-

³² Там же.—С. 571.

³³ Евреи в России.—М., 1906.—С. 9, 19; Harvard Encyclopedia...—Р. 579.

³⁴ Соколов А. С. Российская трудовая эмиграция в Аргентину в последней четверти XIX в. // Советская этнография.—1982.—№ 2.—С. 102.

³⁵ Davis T. Juden und Deutsche.—Wien, 1915.—S. 30.

³⁶ Nossig A. Materialien zur Statistik des Jüdischen Stamme...—S. 99.

³⁷ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok 7.—Warszawa, 1929.—S. 615.

нальності³⁸, більшість яких були вихідцями з Росії. В оглядах губернаторів єврейська еміграція до Палестини фіксувалася з 1891 р. Так, в огляді Київського губернатора за 1891 р. зазначалося, що до Америки і Палестини вибуло понад 3 тис. євреїв³⁹.

Найбільшими масштабів еміграція представників цієї національності з Росії до США досягла у 1901—1910 р.—704 тис. чол. (див. таблицю 3), тобто 44% всіх російських емігрантів, а їх частка в загальній масі єврейських переселенців до Сполучених Штатів становила 72%. Свого максимуму їх еміграція з Росії досягла у 1906 р. (125 тис.) і в 1907 р. (115 тис. чол.). Чисельність представників цієї національності у США на 1900 р. перевищила 1 млн., а до 1910 р. досягла 2,3 млн. чол.⁴⁰ У цілому за 1870—1920 р. з Європи до США прибуло 2 млн. євреїв, з них три чверті — з Росії. Крім того, значна єврейська еміграція йшла з Австро-Угорщини і Румунії при дуже невеликій (5%) рееміграції.

З кінця XIX ст. зростає єврейська еміграція до Канади. У 1850 р. там проживало лише 0,4 тис. євреїв, у 1881 р.—2,4 тис., а в 1901 р.—16,5 тис. чол. Протягом першого десятиліття XX ст. кількість жителів цієї національності у Канаді збільшилася до 76,2 тис.⁴¹ У 1898—1900 рр. туди прибуло з Росії 6,3 тис. євреїв, а в першому десятилітті XX ст.—35 тис. (79,1% всіх євреїв, які переїхали до Канади). А всього за 1898—1920 рр. з Росії до Канади їх переселилося 68,5 тис. (82,2% емігрантів єврейської національності), набагато менше їх прибуло з Австро-Угорщини (3 тис.) і Німеччини (0,1 тис.).

Розглянемо динаміку чисельності єврейського населення з 20-х років нинішнього століття.

У 20-ті роки еміграція євреїв з СРСР фактично припинилася⁴². Продовжувався лише їх виїзд з територій Польщі та Прибалтики, які пізніше увійшли до складу СРСР.

У 1921—1975 рр. до США прибуло близько 842,3 тис. єврейських переселенців, у тому числі 35% із земель, які входили до складу царської Росії. Якщо на початку 20-х років у Сполучених Штатах їх налічувалося 4228 тис., то у 1980 р.—5920 тис. чол. Показові також зміни чисельності єврейського населення новітнього часу і в Канаді: 1911 р.—80 тис., 1941 р.—170 тис., 1980 р.—300 тис. чол.

У 1920—1970 рр. відбувалося значне переселення євреїв у Аргентину (на 1910 р. їх налічувалося там 90 тис., в 1937 р.—275 тис., у 1980 р.—300 тис. чол.), Бразилію (10 тис.— у 1910 р. і 150 тис. у 1980 р.), а також Палестину. Якщо у 1922 р. в останній налічувалося тільки 83,9 тис. євреїв, то в 1937 р.—вже 404 тис., а в 1948 р.—650 тис. З 1919 р. і до утворення в травні 1948 р. держави Ізраїль до Палестини емігрувало 450 тис. чол., в основному вихідців з Польщі (25%), Австрії, Угорщини, Німеччини та Чехословаччини. Переїзд євреїв у Палестину з інших частин світу був незначним: 40 тис. прибуло з сусідніх азіатських країн (Сирії, Іраку, Лівану) і 33 тис.— з країн Америки й Африки.

З травня 1948 р. на середину 1983 р. до Ізраїлю переселилося 1780,0 тис. чол. (реемігрувало 300 тис.). Нині єврейське населення цієї країни становить понад 3,4 млн. чол. Серед прибулих туди в 1948—1977 рр. (1 млн. 611 тис.) вихідці з Європи становили 764 тис., Африки—418, Азії—342, Латинської Америки—43 тис., США та Канади—42 тис., Австралії—2 тис. чол.⁴³

³⁸ Маріанський А. Современные миграции населения. — М., 1966.— С. 135—136.

³⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. 755, арк. 385.

⁴⁰ Davis T. Juden und Deutsche...— S. 30.

⁴¹ Берзина М. Я. Указ. соч.— С. 146—147.

⁴² За даними журн. Wirtschaft und Statistik. 1926, Jg. 17.— S. 593, на 1925 до Палестини з Росії та України виїхало 6718 чол.

⁴³ American Jewish Yearbook.— 1981, № 4.— P. 104.

З СРСР єврейська еміграція у 1920—1940 рр. була незначною. Це визначалося політикою обмеження виїздів за кордон, яка проводилася до недавнього часу в нашій країні. У перші післявоєнні роки еміграції з Радянського Союзу практично не спостерігалось. В 1951—1960 рр. кількість євреїв, які виїхали з країни, становила 1199 чол., у 1961—1970 рр.—10 062, в 1971—1980 рр.—248 929, у 1981—1987 рр.—24 985 чол. Абсолютна кількість єврейських емігрантів, згідно з даними за період з 1951 р. до лютого 1988 р., оцінюється в 300 тис. чол.⁴⁴ За останні роки темпи зарубіжної еміграції значно зросли: в 1988 р.—108 тис., у 1989 р.—235 тис. і з січня по жовтень 1990 р.—336 тис. чол. (Загалом за ці три останні роки—679 тис. чол.). Враховуючи спрямованість та кількісні показники еміграційних потоків (44,7% — до Ізраїлю, 41,8% — до ФРН, 6% — в США, 4,6% — у Грецію) можна вважати, що більшість цих переселенців становили євреї⁴⁵.

Таблиця 4. Розселення євреїв за частинами світу у ХІХ—ХХ ст. (тис. чол.,%)

роки частини світу	1800 - 1815		1900		1937 - 1939		1979	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Європа	2259,9	83,2	8599,1	80,3	10270,0	60,4	31510,0	22,9
Азія	150,0	5,5	300,0	2,8	939,0	5,5	3540,0	25,7
Америка	5,0	0,2	1523,1	14,2	5110,0	30,0	6860,0	49,8
Африка	300,0	11,1	289,0	2,7	666,0	3,9	156,0	1,1
Австралія	—	—	1,6	—	30,0	0,2	72,0	0,5
Всього	2714,9	100,0	10712,8	100,0	17015,0	100,0	13779,0	100,0

Зменшення чисельності єврейського населення у більшості країн Європи було викликане передусім не міграційними чи етнічними процесами, а варварським масовим винищенням його майже на всій окупованій території у роки другої світової війни, коли загинуло понад 6 млн. чол. Загальна їх кількість у світі скоротилася з 17 млн. у 1939 р. до 12,8 млн. у 1959 р. (відповідно по СРСР — з 4,8 до 2,3 млн. чол.). В одному лише Києві 29 вересня 1941 р. було замордовано 70 тис. євреїв. Цим же було викликане різке скорочення єврейського населення в інших європейських країнах: у 1937 р. в Румунії його налічувалося 1050 тис. (тепер — 26 тис.), Голландії — 175 тис. (30 тис.), Німеччині — 694,3 тис. (28 тис.), Угорщині — 450 тис. (менше 1 тис.) тощо. Проте в цілому у 1960—1970 рр. чисельність цього населення у світі поступово зросла — з 12,8 до 13,8 млн. чол. Лише у Франції й Великобританії внаслідок міграцій останніх десятиріч зросла кількість жителів єврейської національності (у Франції — з 280 тис. у 1937 р. до — 650 тис. в 1980 р., у Великобританії відповідно — 275 тис. і 410 тис.)⁴⁶.

Майже скрізь євреї концентруються у великих містах. Ми вже торкалися цього питання щодо СРСР і Німеччини. У США вже в 1850 р. тільки у Нью-Йорку було зосереджено 36,6% представників цієї національності у країні, 1920 р.—45%, 1937 р.—55,5%. До інших міст з великим відсотком єврейського населення, за станом на поча-

⁴⁴ Heitman Sidney Colorado. Eine Alternative zum Sprachschwund: Deutsche Auswanderung in komparativer Sicht // Die Deutschen in der UdSSR. Ein internationaler Beitrag zur deutsch-sovietischen Verständigung.—Boden-Boden, 1990.—S. 267.

⁴⁵ Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Статистич. ежегодник.—М., 1990.—С. 44; Диалог.—1991.—№ 2.—С. 3.

⁴⁶ Брук С. И. Народы мира. Этнодемограф. справочник.—М., 1986.—С. 204, 261.

ток 1937 р., належали Варшава (353 тис. чол.), Будапешт (323 тис.), Лондон (234 тис.), Лодзь (202 тис.), Париж (175 тис.), Відень (118 тис.), Берлін (161 тис.), Одеса (153 тис.), Тель-Авів (149 тис.) Київ (140 тис.), Буенос-Айрес (135 тис.), Москва (132 тис.), Ріо-де-Жанейро, Клівленд та Львів (по 100 тис.)⁴⁷.

Таблиця 4 показує, що міграційні й етнічні процеси, особливості відтворення та, нарешті, масовий геноцид під час другої світової війни призвели до значних змін у чисельності та розселенні євреїв у XIX—XX ст.

До початку XX ст. єврейське населення зростало швидше, ніж все населення світу, а в першій третині цього століття його питома вага зменшилася не набагато, оскільки у ряді країн Європи показники природного відтворення серед євреїв знижувалися швидше, ніж в інших груп населення (у Німеччині, Австрії, Чехословаччині та ін.). В цілому за 1800—1937 рр. чисельність євреїв у світі зросла більш як у 6,3 раза — з 2,7 до 17 млн. чол., а все населення світу — тільки у 2,5 раза (з 905 до 2295 млн. чол.). Відповідно підвищилася й їх частка серед народонаселення Земної кулі (з 0,3% у 1800 р. до 0,8% у 1915—1917 рр.).

Внаслідок зазначених вище причин питома вага євреїв до 1980 р. знизилася до рівня початку XIX ст. — 0,3% населення Землі. При цьому абсолютна кількість їх скоротилася з 17 до 13,8 млн. чол. На початку XIX ст. понад 80% єврейського населення світу проживало в Європі, а в її межах — переважно на сучасній території СРСР (40%). В Азії налічувалося лише 5,5% усіх євреїв світу, переважно в Сирії, Лівані, Іраку та Ірані.

В цілому ж протягом XIX—XX ст. мало місце неухильне зниження частки єврейського населення у Європі. У 1850 р. там проживало 87,6% його чисельності в світі, у 1900 р. — 80,3%, в 1915—1917 рр. — 76,5%, у 1937 р. — 60,4%, в 1979 р. — 22,9%. У більшості країн Західної Європи єврейське населення взагалі практично зникло. У зв'язку з цим підвищилася частка радянських євреїв у загальній кількості населення цієї національності у Європі: 1939 р. — 46,8%, 1979 р. — 57,5%.

Внаслідок посилення притоку єврейського населення в Ізраїль швидко зростає питома вага євреїв, які живуть у Азії: в 1900 р. вона становила 2,8%, у 1915—1917 рр. — 3,1%, в 1937 р. — 5,5%, у 1979 р. — 25,7% всього населення цієї національності в світі.

Разом з тим різко знизилася чисельність євреїв, які мешкають в Африці. Так, у Північній Африці їх майже не залишилося. Найбільша єврейська громада (близько 120 тис. чол.) зареєстрована нині в ПАР. У Марокко, наприклад, ще в 1955 р. проживало 255 тис. євреїв, а в 1979 р. — лише 30 тис., в Алжирі — відповідно 140 та 1 тис. тощо⁴⁸.

В Америці в 1900 р. налічувалося 14% всіх євреїв світу, в 1917 р. — 17%, у 1937 р. — 30%, а в 1979 р. — майже 50%. Європа та Америка ніби помінялися місцями. Тепер у Сполучених Штатах живе майже 6 млн. євреїв, у Канаді та Аргентині — по 300 тис., Бразилії — 150 тис.⁴⁹

Якщо на початку XIX ст. на сучасній території СРСР налічувалося майже 40% всього єврейського населення, то тепер лише 13%, хоча за абсолютними показниками його чисельності наша країна стоїть на третьому місці після США та Ізраїлю.

Розглянуті зміни в чисельності й територіальному розміщенні єврейського населення в світі у XIX—XX ст. були викликані багатьма чинниками економічного і соціально-політичного характеру, офіційною

⁴⁷ Hubner O. Op. cit.; Weltstatistik. Ausgabe 73. Wien, 1939.— S. 177; Wirtschaft und Statistik. Jg. 18, № 12.— Berlin.— S. 500—501.

⁴⁸ Брук С. И. Указ. соч.— С. 463, 525, 561, 571.

⁴⁹ Там же.— С. 595, 608, 636—637, 681—683.

політикою правлячих кіл у країнах його перебування, міжетнічними процесами, рівнем розвитку правової культури, лихоліттями воєн. Поза сумнівом, зазначені питання вимагають дальших зусиль науковців для їх всебічного дослідження.

Одержано 13.03.91.

На основе анализа значительного количества этнодемографических источников освещаются изменения в численности и территориальном размещении еврейского населения в XIX—XX вв. на Украине, в Союзе ССР и мире.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».
